

A görög és a latin „fejedelem- és polgártükrök” (a Szent István-i Intelmek és előképei) című kutatási programunk 6 fő részből tevődött össze. Ezek összerménye a megjelent kiadványban (Uralkodó és polgár antik tükörben I-II.) látott napvilágot, amely munka végkövetkeztetése a következőket tartalmazza a bevezető tanulmány végén az általánosító és a kitekintést tartalmazó fejezetben:

1. A jó uralkodást és a helyes társadalmi beilleszkedést valamint a politikailag felelős feladatellátást elősegíteni kívánó oktató-nevelő irodalom valójában az emberiség egyik legősibb szépirodalmi műformája, amely legalább 4500 éves múltat tekint vissza, ha elfogadjuk, hogy az eddig ismert legrégibb ilyen jellegű munka, "Ptahhotep tanítása", valamikor Kr.e. 2400 tájékán született meg, s ezt követte sok más hasonló alkotás, köztük olyanok is, amelyeket eddig nem is érintettünk, mint pl. a "Sinuhe története"-t, amely Kr. e. 2000 tájékáról való. Ezután fogalmazódott meg 1800 tájékán az a Merikarénak szóló tanítás, amelyet sokan az első valódi "fejedelemtükör"-ként fognak fel. De ugyanebbe a kategóriába kell sorolnunk tágabb értelemben III. Thotmesnek azt a beszédét, amely Rechmirê vezírnek a beiktatásához kapcsolódott, s amely lényegében a hivatali kötelességeket veszi lajstromba, nagyjából Kr.e. 1450 tájékán. Mintegy félevezszázaddal lehet ennél későbbi Ani tanítása, amely a hagyomány hallgatag őrzőjét teszi meg ideálnak, hogy csak a korai egyiptomi példák közül említsünk néhányat állításunk megerősítése céljából.

Így jutunk el időben a mózesi héber "Tízparancsolat"-ig, amely összeállítás egyesek föltételezése szerint 1200 körülre datálható talán, s így feltehetően mintegy évszázaddal előzte meg azt az Amenemope-féle tanítást Egyiptomban, amelynek tárgya az isteni kegyelembe vetett bizalom és a személyes irányítás példaszerű megvalósítása (vö. H.O. LANGE /szerk./, Das Weiheitsbuch des Amenemope aus dem Papyrus 10,474 des British Museum, 1925). Mint ismeretes a "Tízparancsolat" azután a keresztények számára sem veszített érvényéből: az új törvény fényében megmaradt ez az ősi törvény az alapvető ételszabálynak, mert – mint Márk evangélista megfogalmazta – az, aki ezt tiszteli és megtartja, az "nincs messze az Isten országától" (Mk., 12,34). Az efféle példamutatás azonban nem korlátozódott a Földközi tenger körzetére, hanem kimutatható még az egészen messzi Kínából is, ahol már legalább Kr. e. 500 tájékától a Konfuciusznak tulajdonított "Szertartások könyve" szabott meg pl. hasonlóképpen erkölcsi viselkedési normákat.

2. Az ókori Keleten és Közel-Keleten oly megszokott személyes tanítás, amely gyakran öltötte magára az atyai intellektus jellegét, teljesen természetes volt a maga közegében, hiszen a despotikus jellegű uralkodói hatalomnak a lényegéhez tartozott hozzá a királyi tekintélynek mintegy közvetlen tovább örökítése. Mindez viszont nehezen volt összeegyeztethető a végtelen tenger (*pontos*) végtelen útjait (vö. *patos*) mint a különböző helyeket egymással összekötő hidakat (vö. lat. *pons* - a három szó etimológiailag összekapcsolódik egymással!) Odysseus módjára függetlenül és szabadon bejáró görögök gondolkodási elveivel, akik a szabadság, az *eleutheria* követelményével léptek fel már nagyon hamar. Itt szinte magától értetődően alakulnak ki az általános műveltségnek azok a normái, amelyek meghatározzák a városon, a *polis*-on keresztül a köz javát szolgáló viselkedés alapelveit. Ennélfogva itt a társadalmi, irányítási szabályok egy egyetemes kultúrán nyugvó nevelésnek, a *paideia*-nak válnak a részévé, amely műveltség hol a narratív technika, hol a színpadra állítás, hol a líra eszközeivel dolgozó vagy éppen a szónoki irodalom részeként jelenik meg, hol pedig fölemelkedik a mindent átfogó filozófiai bölcselet szintjére. Így válik a klasszikus görög kultúrában a politikai nevelés elsősorban a "bölcst", vagyis a *philosophos* feladatává. Ezzel pedig a hellénisztikus kori monarchiák megjelenéséig a személyes hangú atyai tanácsok szinte teljességgel figyelmen kívül hagyhatók, ahogy valóban nem is számolhatunk megjelenésükkel és elterjedésükkel a hellénisztikus monarchiák megszületése előtt.

3. Rómában ehhez a helyzet csak részben hasonló. Az itteni korai arisztokratikus társadalom biztosan rendelkezik a maga szilárd normarendszerével, amit a *virtutes* magától értetődő általános elismertsége és elfogadása jelez, ám ugyanakkor éppen ez a megfellebbezhetetlenség hozza magával, hogy sokáig nincs szükség ezeknek az értékeknek pontosabb definiálására vagy még inkább filozófiai alapokon történő kimunkálására. Ezért változás csak akkor következik be, amikor a hagyományos római városállami társadalom a hódítások következményeként kezd felbomlani, s a hatalmat addig egyértelműen birtokló *nobilitas* mellett megjelenik egy olyan új arisztokrácia, amely új igények támasztásával, legalábbis részben új együttélési normákat kíván megfogalmazni.

4. Így lép a színre az a M. Porcius Cato, aki elsőként fogalmazza meg azonos nevű fiának a maga *encyclopaedia*-ját, s ezt azután követik a további hasonló szellemben fogant római munkák, amelyeket mély családi érzelmek hatnak át, mint pl. azokat, amelyeket az Arpinumból Rómába érkező *homo novus*-ok: a Cicero család tagjai: Quintus és főleg bátyja, Marcus Tullius Cicero fogalmaznak meg többnyire mind igen magas művészi színvonalon, mind pedig gondolati igényességgel, a közjót, az emberszeretetet, a békét és az emberi méltóságot állítva a követelmények középpontjába. Mindez ugyanakkor a nagy Cicero eszmerendszerében elválaszthatatlan magától Rómától, amelynek a természetre (*natura*), az értelemre (*ratio*) és a mindezt magába foglaló istenségre (*deus*) alapozó erkölcsi rendje, szociális hagyománya, azaz a *mores maiorum* mind jobban megközelíti azt az egyetemes tökéletességet, s ezzel szavatolja a világ egészének, a teljes *orbis terrarum*-nak a *philanthropia*, az univerzális emberszeretet jegyében való teremtvő együttélését.

5. Cicero úgy gondolja, hogy a személyes kapcsolatokon nyugvó barátság, az *amicitia* valójában az egész polgári közösségre (*civitas*) kiszélesíthető, de úgy, hogy ez az emberi méltóságot nem szolgáltatja ki a zsarnoki önkénynek, amelyet mindenképpen le kell rombolni, miként azt Caesarral szemben a derék polgárok meg is tették (vö. fam., 11,27-28). Így valósulhat meg az, hogy mindez valóban egyesíthesse az egyéni és személyes nemes érzelmet és gondolkodást az általános közösségi érzülettel, azzal, amit a latinban főként a *civitas* fogalma fejez ki. Ezért Cicero szemében mindent fel kell áldozni, de egyszersmind mindenünket is ennek kell szentelnünk. Mindezt pedig a filozófia nyelvén lehet megfogalmazni, úgyhogy a választ a filozófia adhatja meg, mely azonban nem csak teória, hanem gyakorlat is. Cicero ezt főleg a *De officiis*-ben fejtette ki, bár a tőle megszokott kételkedés jegyében némileg misztikus jelleggel, nem tagadva el a mindennapi élet jelenségei mögött megbúvó kétértelműségeket sem. A római politikus gondolati eredetisége bizonyára ebben a műben mutatkozik meg a legteljesebb formában, a hangsúlyt főképpen a *persona* fogalmára ill. az emberi méltóságra helyezve, amely szempontok ettől kezdve általában meghatározó érvényre tesznek szert az etika vonatkozásában egészen napjainkig, amikor az ún. "perszonalista" filozófia a maga átgondolt, kimunkált keretei közt mint önálló diszciplína megszületett.

6. Maga Augustus nem volt képes elméleti szinten fölemelkedni Cicero magaslatára, de a gyakorlati eredményességen túl egy-két vonatkozásban nagyon is sikeresen haladt tovább a Cicerótól megkezdett úton. Így mindenek előtt abban, hogy képes volt beleélni magát az atya tanító-nevelő szerepébe. De ő ezt már nem annyira a vérrokonság jegyében tette, hanem azt a *personá*-t véve magára, amelyet Cicero ideiglenesen csak Kr.e. 63/62 tájékán tudott magára öltetni, amikor elnyerte a *parens patriae* címet. Mint fentebb arról meggyőződhattunk, Octavianus Augustus *princeps*-ként ezt a feladatot igyekszik ellátni a RgDA-ban, a *pater patriae* szócsövén keresztül fejtve ki politikai tanítását és egész szellemi örökségét a *populus Romanus*-nak. Ennek megerősítéséhez pedig neki nem bölcsekre volt szüksége, akik némiképpen még meg is kérdőjelezhették volna a politikus valódi szakértelmét, hanem inkább a költők és művészek megerősítő igazolására, ami csak fokozhatta az államhatalom reprezentánsát körülvevő támogató közhangulatot.

7. A *princeps* tehát úgy ítélhette meg, hogy leplezett teljhatalma szempontjából veszélyt jelenthet az a filozófia, amely mindennek előtt a bölcsét kívánta tanácsadói pozícióba hozni, csökkentve azt a hitet, hogy valóban az állam tényleges irányítója képviseli az isteni gondviselést és tisztánlátást (*providentia, prudentia*), amely imázst már Augustus is megpróbált magával kapcsolatban elfogadtatni. Az uralkodóhoz címzett filozófiai moráltanítás ezért voltaképpen egyfajta ellenzéki látszatát kelthette, amelyen keresztül éppen a *senatus* régi politikai tekintélye élhetett volna tovább. Augustus utóda, Tiberius ezért küldette számkivetésbe a görög filozófusokat. Ne gondoljuk azonban azt, hogy ez az opposíció kizárólagosan szellemi érvényességre tartott igényt, és soha senki nem vette komolyan. Maga Tiberius is szükségesnek érezte annak a kihirdetését, hogy visszaadja a *senatus* előjogainak egy részét, ő maga pedig visszavonuljon a zajló politikai élettől, mintegy az *otium*-ot helyezve az előtérbe. Ennek megfelelően alakította ki kedvenc tartózkodási helyét is Capri szigetén. Az antikvitás szinte egybehangzóan csalárdnak minősítette Tiberius magatartását, s látszólag az uralkodása alatt meginduló véres *maiestatis*, felségsértési perek szintén ezt igazolják. Am nem kizárt, hogy Tiberius, akinek volt filozófiai műveltsége, valóban át kívánta ültetni a gyakorlatba a görög filozófiának azt a bizonyos uralkodói eszményét, aki csak távolról irányítja a politikát. A körülmények azonban ezt nem tették lehetővé, úgyhogy a *principatus* leplezett monarchikus jellegének előbb-utóbb fel kellett tárulnia. Az autokratikus hatalomnak meg kellett őriznie a maga megkülönböztetett pozícióját. A *senatusi* arisztokráciát illő távolságban kellett tartani a tényleges hatalomtól, habár ugyanakkor a *princeps* tudta, hogy a *senatusi* renddel, mint az államiság egyik támaszával szemben kötelességei is vannak. Hiszen a császárok maguk is ebből a társadalmi környezetből kerültek ki, s a *senatusi* arisztokrácia nem csak tekintéllyel, hanem nagy gazdasági potenciállal is rendelkezett.

Tiberius fentemlített látványos politikai kudarca arra készítette a későbbi *princeps*eket, hogy tartózkodjanak hasonló program meghirdetésétől, sőt esetenként tudatosan törekedjenek a *senatus* még erőteljesebb visszaszorítására. Ezáltal a *principatus* igazi politikai természete egyre inkább napfényre került, mert a császár nem engedhette meg azt a látszatot, hogy a hatalom isteni képviselőjének szüksége lehet a filozófusok tanácsadására. Mégis, az uralkodó és az arisztokrácia között megmaradt egyfajta rendi kapcsolat, mi több: uralkodása elején Nero tervszerűen megpróbált minél harmonikusabban együttműködni a *senatorokkal*, annak ellenére, hogy uralmi pozíciójának megszilárdítása érdekében ezzel egyidejűleg megtette magát egy olyan *solaris* császárrá (napkirállyá vagy "napcsászárrá"), aki a legfőbb istenség képmása.

8. E sajátos helyzet vezetett el oda, hogy Seneca, mint az uralkodó nevelője és egyik tanácsadója, megfogalmazta azt a szempontrendszert, amely alapján – a *senatusi* arisztokrácia szerint – a *princeps*nek a hatalmat gyakorolnia kell. Ebben a tekintetben a kegyességről írt műve (*De clementia*) az antikvitás egyik legfontosabb politikaelméleti alkotása, melynek a politikai morálra gyakorolt egyetemes történeti hatása is igen számottevő. A római filozófus, aki a császár nevelőjeként tulajdonképpen a hatalomgyakorlásnak is részese, jellegzetesen római módon a *clementia*-nak mindennek előtt jogi értelmezését adja, ami római összefüggésben elsősorban annyit jelent, hogy a bíró lemond a legfőbb büntetésről, azaz a halálos ítéletről.

9. A Kr. u.-i 1. század végétől kezdődően tehát Róma új urai, az Antoninusok immár isteni jellegük birtokában igénylik a bölcs tanításán keresztül megszólaló filozófiát mint olyat, amely egy egész civilizációnak a szellemi alapja, s amely meggyőződésül alapján az egész emberiség javát szolgálja, azt is szavatolva, hogy a provinciák és a vazallusok is szerves részévé váljanak a birodalomnak a jelzett *paideia* révén, miként ez utóbbi eszmének főképpen Plutarchos ad hangot.

10. Mindez a szerteágazó gazdag irodalmi és bölcséleti anyag a Bibliával és az egyéb héber vallási meg törvényanyaggal együtt szolgált alapul a kibontakozó keresztény erkölcs- és politikafilozófia számára, amelyben a királyság problémája oly fontos szerepet játszott mind az istenkirályság eszméje révén, mind pedig azért, hogy egy bizonyos idő után az egyház és az államhatalom mind szorosabban összekapcsolódott egymással. Így születik meg Mediolanum püspökének, Ambrosiusnak, azaz Szent Ambrusnak *De officiis magistrorum libri tres*-e, mely már címében is Cicerónak a "Kötelességekről" szóló munkájára utal, s amely valóban elsőrendűen ehhez az alkotáshoz kapcsolódóan kísérel meg körvonalazni a keresztény etikát, közvetlenül saját klerikusai számára, áttételesen azonban egy ennél jóval szélesebb publikumhoz fordulva. Mindazonáltal itt jóval többről van szó, mint Cicerónak valamiféle felületes átdolgozásáról. A bibliai példák is messzemenően aláhúzzák, hogy itt a pogány előképnek egy nagyon erőteljes és radikális újraolvasásáról van szó. Munkája első könyvét ugyan Ambrosius is a *honestum*-nak szenteli, a másodikat pedig az *utile*-nek, ahogy a harmadik könyvben ugyancsak a kettő összekapcsolása áll a figyelem középpontjában, mindazonáltal egészében ebben az alkotásban ugyanakkor az első önálló keresztény erkölcsiség bontakozik ki egy tanító-nevelő szándékú irodalmi műfaj keretei között. Döntő jelentőségű, hogy a görög filozófiai előzmények nyomán a római gyakorlatból megformált cicerói ideál, vagyis a *sapiens* helyébe a *iustus*, az igaz ember lép, miként Szent Ágoston is hasonlóképp fogalmazza meg a maga keresztény uralkodói eszményét. Ahogy előzőleg már megállapítottuk: ez utóbbi szerint akkor mondjuk boldogoknak (*felices*) az uralkodókat, ha igazságosan gyakorolják hatalmukat (*si iuste imperant*); ha nem önti el őket a görög tisztelőik magasztaló beszéde és magasztalóik nagyon alázatos hízeltése közben, hanem megőrzik emlékezetükben, hogy ők is csak emberek; ha hatalmukat mindenek előtt az Isten tiszteletének elterjesztésére és felségének a szolgálatára fordítják; s ennél fogva, ha félik, szeretik és tisztelettel övezik az Istent; ha jobban szeretik az olyan királyságot, amelyben már nem félnek attól, hogy a hatalom gyakorlásában társaik lesznek. Mint Ambrus leszögezi: a *iustus*-nak a törvényhez, a *lex*-hez kell szabnia azt, ami jogszerű, ehhez viszont a bibliai hagyomány Isten- és emberszeretete szolgáltatta a megfelelő tartalmat (1, 253). Így sikerül a korábbi, főként sztoikus elveken nyugvó antik morálfilozófiát teljes egészében kereszténnyé tennie, ahogy M. VON ALBRECHT fogalmaz. Ambrus számára ugyanis a bibliai bölcsességirodalom többet jelentett mint a nem keresztény filozófia példaértéke, mert Milánó püspöke meg volt róla győződve, hogy a sztoikus bölcsélet megannyi eleme már valójában benne van a Bibliában, hiszen megtalálható Dávidban, Jóbban, Ábrahámban vagy éppen Józsefben. Ilyen módon számára magától értetődő, hogy a keresztény etika nemcsak transzcendens célja, vagyis a morálnak az örök életre való irányultsága miatt áll felette a nem keresztény bölcsességnek, hanem régisége, ősisége révén is. Ambrosius munkája később hatalmas hatást gyakorolt az egész középkori etikára, főképpen Aquinói Szent Tamásra (*Summa theologica*, pars 2), de végső soron ide, a Kr. u.-i 4. századra vezethető vissza az az átfogó középkori szemlélet, amely a társadalom egész életében olyan döntő jelentőséget adott az uralkodó személye körül kiformalódó nemességnek, miközben az egyház is a *principes*-hez ill. az *imperatores*-hez igazodtak (vö. K.F. WERNER), miként a *panegyrici Latini*-ből is ez a kép bontakozik ki. Már Nagy Konstantin (Constantinus) intézkedései odahatottak, hogy a *nobilitas* egyfajta *militia*-vá alakult át, amely azonban nem egyszerűen *militis*-t jelent, hanem katonailag megszervezett társadalmi-politikai közigazgatást, s amelynek az állam, a *princeps* szolgálatába állva, le kellett tennie az *obsequium*, vagyis az engedelmesség esküjét. Mindehhez társulnak olyan új tartalmat nyerő kulcsfogalmak, mint a *dignitas*, a *honor* vagy éppen a *potestas*, amelyek együttesen egy koherens állami rendszerré állnak össze, miként arról az újabb kutatások tanúskodnak (K.F. WERNER), hangsúlyozva egy másik *militia* kulcsszerepét is, amely nem más, mint az egyház. A Karoling- és a poszt-Karoling

királytűkrökhöz már ez a felfogás vezet el bennünket, ami azonban egy újabb további vizsgálat tárgya kell, hogy legyen.

Az **1. részfeladat** teljesítése teljes mértékben megvalósult. Elkészült kiadványaink tartalmazzák a Szent István-i Intelmek előképeként meghatározott görög-latin források mindegyikének fordítását szakszerű bevezetéssel és kommentárral (Uralkodó és polgár antik tükrében I-II.). Ezt a fentebb említett kötet tartalomjegyzéke alapján ellenőrizni lehet, mert ott a közölt források jegyzéke megtalálható.

Részben az 1. és 2. részfeladathoz kapcsolható az Osiris Kiadónál 2007-ben megjelent Római történelem című egyetemi tankönyv (Havas László – Hegyi W. György – Szabó Edit: Római történelem – szerk. Németh György). Ez a kiadvány is tartalmaz néhány, a témába vágó megállapítást.

2. részfeladat:

„2005. november 25-én rendeztük meg a *Politai et cives* konferenciát Debrecenben (DAB).

Előadók:

Alföldy Géza (Heidelberg): A római feliratok mondanivalója (díszdoktori székfoglaló előadás)

Piso, Ioan (Kolozsvár): Die Augustalen in Sarmizegetusa

Ardevan, Radu (Kolozsvár): Latinische Bürger in römischen Dakien

Mráv Zsolt (Budapest): Septimius Severus-kori császári építési felirat Cibale-ből

Szabó Ádám (Budapest): Urbs Roma Aquincumban

Kovács Péter (Piliscsaba): Néhány pannoniai polgár Róma városában.

2005-ben jelent meg Németh György angol nyelvű kötete az ókori polgárookra vonatkozó tanulmányokkal:

Németh György: *Politai*. Hungarian Polis Studies 12. Debrecen, 2005. 116 old. ISBN 963 472 970 3. Az OTKA szám feltüntetésével.

2006-ban jelent meg a *Politai et cives* konferencia anyaga tanulmánykötet formájában az OTKA szám feltüntetésével:

Németh György – Forisek Péter (szerk.): *Epigraphica III. Politai et cives*. Studia Sollemnia in honorem Geyzae Alfoeldy doctoris honoris causa Universitatis Debreceniensis. Hungarian Polis Studies 13. Debrecen, 2006. 238 old. ISBN 963 473 013 2.

A kötet tartalma: Nótári Tamás: Bürgergemeinschaft und Rechtsgedanke bei Hesiod 7., Németh György: The Citizen, the Foreigner and the Prostitute 27., Kató Péter: Rituale und Politik in Megalopolis am Ende der 180er Jahre 43., Gradvohl Edina: Matrix - on the Tipology of Ancient Votive Uterus-Representation 53., Takács Levente: Princeps pace belloque. An Ideal Statesman in Livy 67., Havas László: The Possible Connection between Cicero's De natura deorum and Philodemus' Peri basileias 83., Piso, Ioan: Die Augustalen in Sarmizegetusa 101., Ardevan, Radu: Römische Bürger Latinischer Abstammung in Dakien 117., Szabó Edit: Savaria und die ius Latii 135., Kovács Péter: A woman from Arrabona in Rome 165., Kovács Péter: The Sebasteion of Aphrodisias and Pannonia 171., Szabó Ádám: Urbs Roma in Aquincum 181., Mráv Zsolt: An Imperial Building Inscription of Septimius Severus, Caracalla and Geta from Cibale (Vinkovci, Croatia) 211., Forisek Péter – Szűcs Tamás: Lacus Pelso – Lake Balaton 229–238.”

A 3. részfeladatról a vezető, Dr. Gesztelyi Tamás, a következő jelentést adta:

„A 3. részfeladat a kutatott téma tárgyi, művészeti forrásainak feldolgozásával, értékelésével foglalkozott. Ezek mennyisége még a római kultúrára vonatkozóan is rendkívül nagy, a teljességre törekvés tehát eleve megvalósíthatatlan lett volna. Tekintetbe véve a közreműködő PhD-hallgatók és a résztéma vezetőjének érdeklődését és felkészültségét, 10 fejezetet hoztunk létre. Bár az egész kutatási témáról ezzel a módszerrel mozaikszerűen tagolt képet kaptunk, ezt igyekeztünk minél szorosabb logikai és kronológiai szállal egységre foglalni.

A kötet címével – RÓMAI POLGÁROK ÉS URALKODÓK KÉPI ÜZENETEI – nem szabtuk szűkre a vizsgálatok mozgásterét. Abból indultunk ki, hogy a képi ábrázolások kisebb vagy nagyobb mértékben gondolatokat, üzeneteket tartalmaznak, melyeket a megrendelő és az ábrázolás kivitelezője fontosnak tartottak, és környezetük tudomására akartak hozni. A magánművészet termékeinél ez utóbbi szándék másodlagosnak tekinthető, de a gondolati tartalom ez esetben is egy adott társadalmi rétegre vonatkozóan fontos kiinduló pontot jelenthet szemléletmódjának, világképének megállapításához. A képi ábrázolások tartalmának vizsgálatát az egész kutatási program célkitűzésének megfelelően igyekeztünk minél határozottabban azokra a társadalmi és morális értékekre irányítani, amelyek részint a polgárok, részint az uralkodók életmódjának és tevékenységének alapelveket és irányelveket szabtak meg.

Róma korai korszakából a képzőművészeti emlékek hiányát írott forrásokkal, mindenekelőtt az id. Plinius szobrászatról írt könyvével tudtuk pótolni (ld. I. fejezet: A TISZTELETI SZOBROK JELENTÉSE A KORAI RÓMÁBAN). Ebből megállapítható, hogy a nyilvánosan felállított tiszteleti szobrokat kik és miért kaphatták abban a Rómában, ahol egyébként élő emberek számára nem volt szokás nyilvánosan szobrot állítani.

A köztársaság kor közepétől kezdve (Kr. e. 3. sz. körül) a tárgyi, művészeti emlékek száma erőteljesen gyarapodott, és különösen a pénzérmék váltak fontos üzenethordozóvá a hátoldalakra elhelyezett képek és feliratok segítségével (ld. II. fejezet: KÉPI NYELV A KÖZTÁRSASÁGKOR VÉGI POLITIKAI KÜZDELMEKBEN). Ezek a pénzérmék minden korábbinál szélesebb tömegekhez jutottak el, és a mind inkább erősödő politikai küzdelmekben fontos propagandaeszközzé váltak. Ennek során alakult ki az a szimbolikus képi rendszer, melynek segítségével egy-egy politikai irányzat a leghatékonyabban tudta üzeneteit a polgárok felé közvetíteni. Ezt a képi rendszert azután igyekeztek minél több területen alkalmazni, így pl. az ugyancsak tömegesen előállítható (üveg)gemmákon is.

A Kr. e. 1. századra kialakult a morális értékeknek egy olyan rendszere, mely polgárra és princepsre egyaránt érvényes volt, és hosszú időn keresztül meghatározta a római társadalom gondolkodásmódját. Ezért is láttuk indokoltnak, hogy ezeket a legfontosabbnak nevezhető erényeket, életirányító elveket komplex vizsgálat alá vonjuk: szemantikai, kulturális és ikonográfiai szempontból egyaránt (ld. III. fejezet: LEGFONTOSABB RÓMAI ERÉNYEK SZEMANTIKAI, KULTURÁLIS ÉS VIZUÁLIS JELLEMZŐI). A kulturális vizsgálatot közmondások, szólások bevonásával végeztük abból kiindulva, hogy ezek vagy hosszas tapasztalatok alapján kialakított népi bölcsességek, vagy egy-egy mély gondolkodású író, filozófus bölcs megállapítása. Utóbbi esetben a morális érték megítélése alapvetően a társadalom műveltebb rétegének a gondolkodását tükrözheti vissza.

Érdekes kísérletnek tekinthető az a próbálkozás, mely a köztársaságkor végi gemmákon leggyakrabban előforduló kiemelkedő személyiségeket – politikusokat, hadvezéreket – párhuzamba igyekszik állítani az id. Plinius Róma kiemelkedő alakjairól írt 7. könyvének legrészletesebben bemutatott történelmi személyiségeivel (ld. IV. fejezet: KÖZTÁRSASÁGKOR VÉGI KIEMELKEDŐ SZEMÉLYISÉGEK PORTRÉI GEMMÁKON ÉS PLINIUS MAIORNÁL). Ennek során 4 híresség körvonalazódott (Cicero, Pompeius, Caesar, Octavianus), akik a két eltérő forrástípusban egyaránt kiemelkedő helyet foglaltak el. A kérdés az volt,

hogyan ez milyen értékekkel, tulajdonságaikkal hozható összefüggésbe. A napi politikai eseményekhez szorosabban kapcsolódó gemmák esetében ezek korántsem esnek egybe azzal, amit a mintegy 100 évvel későbbi íróknál figyelhetünk meg, akik bizonyos intellektuális ideák szem előtt tartásával ítélték meg az előbbi személyiségeket.

A principatus időszakában az állami művészet monumentális győzelmi emlékműveket hozott létre. Ezek propagandaszerepe elég egyértelmű, és a római művészet legtöbbet vizsgált darabjai közé tartoznak. Ezek helyett inkább a pénzérméket vontuk be a vizsgálatunkba. Ezt sem a teljesség igényével tettük, hanem két egymástól erősen különböző korszakot választottunk ki, hogy a különbségek minél karakteresebben megmutatkozzanak. Az egyik a Iulius-Claudius-dinasztia időszaka (ld. V. fejezet: ERÉNYÁBRÁZOLÁSOK POLITIKAI ÜZENETE A KORA CSÁSZÁRKORI PÉNZÉRMÉIN), tehát a principatus kezdete, a másik a 3. sz. második felében a katonai anarchia időszaka (ld. VI. fejezet: ŐSI ERÉNYEK – ÚJ HANGSÚLYOK A BIRODALMI PÉNZVERÉSBEN KR. U. 260-282 KÖZÖTT), mely a principatus végét jelentette. Mindkét időszakban az erények, a morális értékek pénzérméken való előfordulásának gyakorisága és jelentésköre volt a vizsgálat tárgya. Két és fél évszázad alatt jól érzékelhető változások mentek végbe mindkét tekintetben.

A hivatalos propaganda városi közösségekben visszatükröződő hatását egy egyedülálló építészeti - és dombormű-együttes segítségével (ld. VII. fejezet: URALKODÓI ERÉNYEK AZ APHRODISZIASZI SZEBASTEIONBAN) vizsgáltuk meg. Ez a két jómódú polgár költségén megépített császári kultuszhely akár méreteiben, akár a domborműveken megjelenő gondolatvilágában alig különbözik a kor nagyszabású császári építményeitől. Mindkét esetben az uralkodó személye és az erényei állnak a középpontban, ezek biztosítják azt, hogy a polgárok egy virágzó birodalom áldásait élvezhessék.

A magán-szférához kötődő művészeti emlékek esetében az előbbiekből kirajzolódó kép érthetően megváltozik. A császárkori szarkofágok domborművei a közéleti karriert befutott személyek esetében még szorosan kötődnek a hivatalos értékrendhez, de mind nagyobb teret kapnak a magánélet értékei, mint amilyen a házastársi szeretet, az erényes életvitel, a műveltség (ld. VIII. fejezet: A POLGÁRI LÉT IDEÁI A CSÁSZÁRKORI SZARKOFÁGOKON). A későcsászárkori villatulajdonosok mozaikpadlóinak képi világában már alig játszik szerepet a polgári értékrend gondolatvilága (ld. IX. fejezet: VILLATULAJDONOSOK KEDVELT MOZAIKTÉMÁI). Ezek a jómódú emberek már a lakhelyük megválasztásával is elkülönültek a városi közösségtől, tehát nem annak értékeit, hanem a maguk teremtette jólétet, bőséget igyekeztek megjeleníteni a mozaikokon – akár mitológiai köntösben, akár közvetlen természeti képekkel. Néhány mitológiai történet esetében azonban az erény (virtus) gondolatköre is valószínűsíthető.

A zárófejezet a legszegényebb emlékművel rendelkező alsó társadalmi rétegek értékrendjét próbálta megközelíteni. Ennek során nem a csekély számú képi ábrázolásokra támaszkodott, hanem a biztosabb kiindulópontot kínáló *collegiumi* feliratokra (ld. X. fejezet: MORÁLIS ÉRTÉKEK SZEREPE A COLLEGIUMOK MŰKÖDÉSÉBEN). Ezekből megállapíthatóvá vált, hogy a társadalomnak ez a szerény anyagi helyzetű, de öngondoskodó és törekvő része a principatus idején a legfontosabb polgári értékek szem előtt tartásával igyekezett életét berendezni.”

Tulajdonképpen a **4-5. részfeladathoz** kapcsolódik a Nemzetközi Neolatin Társaság (IANLS), a Magyar Neolatin Egyesület által 2006. augusztus 6-12. között, Budapesten megrendezett XIII. világkonferenciája. A középkori polgár- és fejedelemségek, és az ezekhez kapcsolódó politikafilozófiai és irodalmi alkotásokat tárgyaló előadások Reges – Sancti – Magistri – Cives címmel az IANLS XIII. kongresszusi kötetében jelennek majd meg, a kötetről már kaptunk korrektúrát, de a végső megjelenés csak 2009 augusztusában történik majd meg a következő, a XIV. uppsalai világkonferenciára időzítve.

Ugyanakkor magyar nyelven az idevágó tanulmányok megjelentek a *Classica-Mediaevalia-Neolatina* II. kötetben, amelyet Szörényi László, az MTA Irodalomtudományi Intézet igazgatója 2008. március 28-án 11 órai kezdettel fog bemutatni Budapesten az Illyés Archívumban. A *Szent István-i Intelmek* új, latin-francia bilingvis kiadásával együtt, amely elismeréseképpen a kötet gondozója Havas László 2008. május 6-án a limoges-i állami egyetem „doctor honoris causa” címet kapja meg ünnepélyes keretek között.

A **6. részfeladat** teljesítéseként megjelent a *Szent István-i Intelmek* már említett latin-francia bilingvis kiadása.

A tudományos munkán kívül Kiss Angéla az adminisztráció lebonyolításában, az anyaggyűjtésben és a gépelésben, Kiss Sebestyén pedig főként a projekt tartalmainak koordinálásában és a szerkesztési munkálatokban vett részt kiemelkedően.